

Тетяна КУЗИК (Київ)

Коли Лука Яценко-Зеленський бував у Запорозькій Січі?

Майже сто років тому Д. Яворницький опублікував уривки з 13-томних записок архімандрита Леонтія (в миру – Лука Яценко-Зеленський), а саме – оповіді про його поїздки в Січ для збору милостині на Полтавський Хрестовоздвиженський монастир¹. Ці оповіді містять унікальну інформацію про повсякденне життя в Січі у середині XVIII ст., зокрема, про побут запорозьких козаків, їхні розваги, характер релігійності, сміхову культуру, ставлення до смерті тощо.

Праця Л. Яценка-Зеленського є одним з небагатьох оповідних джерел з історії Нової Січі й заслуговує перевидання на сучасному археографічному рівні, проте її джерелознавчого аналізу досі не зроблено.

Використавши основні дані, наведені Д. Яворницьким у передмові до публікації, коротко нагадаємо про автора записок та про обставини їх написання.

Лука Яценко народився 1726 р. в с. Мачухи Полтавського полку в сім'ї козака Степана Яковича Яценка². У 1748 р. Лука Яценко став послушником Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Через три роки він був пострижений у рясофор під іменем Леонід, а згодом став мантійним ченцем, отримавши ім'я Леонтій. У 1766 р. ієромонаха Леонтія затверджено настоятелем церкви при російському посольстві в Константинополі, а 1788 р. під час поїздки в Санкт-Петербург піднесено в сан архімандрита. Свої записки архімандрит Леонтій писав починаючи з другої половини 80-х рр. XVIII ст. і аж до самої смерті (1807 р.), взявши, за його твердженням, за взірць "Путешествия по святым местам" Василя Григоровича-Барського.

Загалом структура тексту записок близька до структури усного мовлення: постійні звернення до “співрозмовника” – полтавського ієромонаха Мартиніана, відхилення від сюжету, повтори, відтворення діалогів, включення в оповідь окремих історій, почутих від інших, відступи від хронологічної послідовності подій тощо. Завдяки цьому ми маємо змогу ознайомитися з такими епізодами із січового життя, аналоги яким важко віднайти в інших джерелах: з “вченим” богословським диспутом у Січі, “повчанням про тверезість” самарського полковника Ігната Чмиги, сатиричним “панегіриком” січового диякона Іоанікія Святковського військовій старшині, історією про нехрещеного попа тощо.

Потреба уточнення дат поїздок Л. Яценка-Зеленського в Січ викликана тим, що з часу власне поїздок до їх описання минуло понад тридцять років. Сумнівно, щоб “нерукоположенний кухар” Лука Яценко вів подорожні нотатки. Вірогідніше, що архімандрит Леонтій писав на основі власних спогадів. А за свідченням документів, що містять автобіографічні дані (атестати, допити та ін.), у XVIII ст. людина досить рідко фіксувала й відтворювала в пам’яті події через хронологічні асоціації.

Згідно з твердженням Л. Яценка-Зеленського він прибув у Січ напередодні 1-го січня 1750 р.³ і став свідком переобрання військової старшини. Обставини цієї Військової ради давно відомі історикам завдяки публікації О. Андрієвським донесення військового писаря Петра Чернявського до київського генерал-губернатора М. І. Леонтєва: “Сего 750 года в 1-й день в Сечи Запорожской при войсковом Кошу был в кошивые и в протчую старшину выбор и тогда, съехавшись со степов, подлой и злодейственный народ, бывшаго кошевого Якима Малого со рангу оставив ... на место же его Василий Сич определен”⁴. Обрання 1-го січня 1750 р. кошовим отаманом Василя Сича підтверджується й іншими джерелами⁵.

Інакше описує вибори старшини, які нібито відбулися 1-го січня 1750 р., Л. Яценко-Зеленський: “тогдашний кошевой атаман Алексей Козелецкий положил кошевскую клеймоту ... и поблагодаря за шестимесячное панство... пошел ... в свой Корсунский курсень”⁶.

Далі в тексті йдеться про обрання кошовим отаманом “Незамаївського куреня козака Івана Кажана”⁷⁷.

У примітках до тексту Д. Яворницький зазначив, що кошового отамана, який мав би прізвище (чи прізвисько) Козелецький та ім’я Олексій, у Запорозькій Січі не було, а кошовий Іван Іванович Кажан “до сих пор не был известен историкам Запорожья”⁷⁸. На думку дослідника, в тексті йдеться про Козелецького Павла Івановича, кошового отамана в 1751 і 1752 рр.

Погодившись з першим твердженням, осмілюся уточнити друге. Кошового отамана Павла Івановича Козелецького в Запорозькій Січі, принаймні, упродовж 30-х–70-х рр. XVIII ст. не було. Д. Яворницький ототожнив двох осіб: Павла Семеновича Козелецького (Корсунський курінь), який був кошовим отаманом упродовж другої половини 1747 р.⁹, та Павла Іванова (курінну належність не встановлено), який був кошовим отаманом з 24 червня 1752 р. до 24 червня 1753 р. Упродовж 1751 – першої половини 1752 р. кошовим отаманом залишався Яким Ігнатович (Малий)¹⁰.

Порівняємо повідомлення Л. Яценка-Зеленського з донесенням до Київської губернської канцелярії капітана Павлова, який очолював російську військову команду в Новосіченському ретраншементі: “Сего 748-го году генваря 1-го дня Воиска Запорожского казаки, по их обыкновению, чинили прежде бывшему въ 747-мъ году кашевому атаману Павлу Семеновичю Козелецкому выбор...и выбрали ... другаго ... Марка Кондратьева сна Кожана”¹¹. Тобто прізвисько “Кажан” мав Марко Кіндратов, що був кошовим отаманом з 1-го січня до 25 червня 1748 р.¹². Про полковника Марка Кажана, що жив у Незамаївському курені й “во многих военных случаях свою храбрость оказал”, згадує на сторінках своєї праці С. І. Мишецький, який перебував у Січі в 1736–40 рр.¹³. У 1746 р. Марко Кіндратов Кажан очолював запорозьку депутацію в комісії, скликаній у фортеці Святої Анни для вирішення порубіжних конфліктів між запорожцями та донськими козаками¹⁴. У реєстрі Війська Запорозького Низового, складання якого завершилося в березні 1756 р.¹⁵, Марка Кажана записано козаком Незамаївського куреня, другим у переліку після курінного отамана¹⁶.

З легкої руки О. Рябініна-Скляревського, який був співупорядником першого опублікованого опису архіву Коша (1931 р.), кошовий отаман Марко Кіндратов став відомим історикам запорозького козацтва під іменем “Ус Марко Кіндратович”¹⁷. Проте в документах, використаних дослідником для встановлення повного імені кошового Марка Кіндратова, згадуються: кальміуський полковник Марко Ус (1747 р.), отаман Кальниболоцького куреня Марко Ус (1752 р.)¹⁸, похідний військовий осавул Марко Ус (1757 р.) та кошовий отаман Марко Кіндратов¹⁹. Жодних підстав для ототожнення Марка Уса та Марка Кіндратова ці документи не дають. Не на користь цього ототожнення свідчить і різна курінна належність Марка Кіндратова та Марка Уса. Випадки переходу з одного куреня в інший, звісно ж, траплялися²⁰. Проте “добрий козак” (а лише такого обирали на курінного отамана)²¹ залишався при певному курені упродовж усієї служби у Війську. Наприклад, атестати, які засвідчували “добропорядну службу” запорожців, неодмінно містили кліше: “Онъ (далі вказувалося ім'я. – Т. К.), по засвѣдителействованию (назва куреня) отамана и другихъ знатныхъ и старихъ товарищей, в ономъ Запорожскомъ Низовомъ Войске началъ служить зъ (вказувався рік) и въ государственныхъ службахъ и в войсковыхъ посылкахъ... по наряду с того куреня находился”²². Гайдамаків, пійманих запорозькими командами, заново приймали до куренів, і вони складали в січовій церкві присягу “о постоянном іх житії”²³ тощо.

Отже, на підставі наведеного напрошується висновок, що “Олексій Козелецький” Л. Яценка-Зеленського насправді йменувався Павлом Семеновичем Козелецьким, а незамаївський козак “Іван Кажан” – Марком Кіндратовим Кажаном.

Наведемо ще кілька доказів того, що Л. Яценко-Зеленський уперше побував у Січі наприкінці 1747 – на початку 1748 р.

Військова рада, очевидцем якої став Л. Яценко-Зеленський, усунула від посади військового судді Радка Рябого. Як свідчать документи Київської губернської канцелярії, він був військовим суддею саме в другій половині 1747 р.²⁴

У записках не раз згадується військовий писар Олекса Сукур (Кривий). Прізвисько “Сукур” у Січі отримав Олексій Федорович Петруша²⁵. У першій половині 1745 р. він був писарем Сланчицької паланки²⁶, упродовж 1746 р. – до 24 червня 1748 р. – військовим писарем²⁷. У кінці вересня 1749 р. Олексій Петруша “з Коша Войска Запорозького Низового вишелъ” і перейшов на службу в Гетьманську Україну в чині військового товариша²⁸.

Правомірність ототожнення Військової ради, свідком якої став Л. Яценко-Зеленський, з радою 1-го січня 1748 р. підтверджує і опис бійки в церкві Покрови Богоматері, вчиненої запорозькою сіромою, яка не дійшла згоди щодо кандидатури військового осавула²⁹. Кровопролиття в січовій церкві та її тимчасове закриття ієромонахом Пафнутієм було явищем безпрецедентним і не супроводжувало ні новолітню раду 1749, ні 1750 рр.³⁰ До того ж, у 1749 р. згадані Л. Яценком-Зеленським ієромонахи Пафнутій та Самсон, а також диякони Варлаам та Анастасій, які перебували в Січі “для церковного служення”, повернулися в Києво-Межигірський монастир³¹.

Отже, зіставляючи дані записок Л. Яценка-Зеленського з інформацією, що міститься у документах, вдалося зібрати достатньо доказів для датування першої поїздки Л. Яценка-Зеленського в Січ початком 1748-го року. Перевірити в такий самий спосіб дату другої поїздки набагато складніше. Її опис – це, переважно, опис епідемії чуми в Січі, якою перехворів і сам автор записок. У XVIII ст. випадки епідемічних захворювань, як правило, приховувалися. Самі ж дані про такі захворювання потрапляли до так званих “секретних справ”.

Повернемося до оповіді про першу поїздку, а саме до епізоду зі стратою в Січі гайдамацького ватажка козака Щербинівського куреня Григорія Похила (Письменного)³² – про цей епізод сам автор записок писав: “я позабыл, к чему прилепил покойного Похила помин”³³. У 1748 р. Л. Яценко-Зеленський не міг стати свідком цієї страти – в документах досить згадок про “діяльність” Григорія Похила навесні-влітку 1750 р. Так, після Великодня його ватага вчинила з Нового Кодака наїзд на задніпровські сотні Полтавського полку, зокрема, напала на хутір

сотника Орлицької сотні Данила Лаврентієва³¹. Повернувшись у Кодак, гайдамаки Грицька Похила дали кодацькому полковнику Тарану коня, “за что онъ полковникъ имъ и поблагодаривъ и давъ по три чарки”³⁵. В “Петровку на первой неделе” ватага вирушила з Кодака до містечок Жаботина та Сміли й розграбувала с. Телепине та пасіку поблизу Лебедина³⁶. Повертаючись після нападу в кінці червня – на початку липня 1750 р., гайдамаки підійшли до Новомиргорода, де “ватагъ Похильъ ездилъ в туо редуту к салдатамъ и тамо состоящему капралу... дали лошицю, а козакамъ телицю, дабы ихъ чрезъ той редуть пропушено било”³⁷. Після цього гайдамаки Грицька Похила чотири дні відпочивали неподалік Новомиргорода, в урочищі Трисяги³⁸.

Отже, Григорія Похила повісили в Січі не раніше другої половини 1750 р. Нагадаємо, що і сам Л. Яценко-Зеленський відносив цю подію (як і свою першу поїздку в Січ) до 1750 р. Страта гайдамаки, який під шибеницею “не выпустил с рук книги, пока сам не прочол канона на исход своея души”³⁹, була подією непересічною і вражаючою. Чи не є насправді 1750 р. – дата першої поїздки в Січ, вказана автором записок, роком смерті Григорія Похила? Чи не в 1750 р. Л. Яценко-Зеленський побував у Січі вдруге?

Д. Яворницькому, який коментував текст записок, не вдалося підтвердити датування другої поїздки Л. Яценка-Зеленського в Січ 1751 роком. Так, дослідник зазначав, що повідомлення Л. Яценка-Зеленського про епідемію чуми в Січі саме в 1751 р. підтверджують і інші джерела⁴⁰. При цьому він посилався на власну працю “Вольности запорожских козаков”. Проте в цій праці підтверджується лише факт захворювань на чуму в 1750 р. у Самарському монастирі⁴¹ – джерел, які б містили повідомлення про випадки цієї хвороби в Січі в 1751 р. Д. Яворницькому виявити не вдалося. Не вдалося відшукати таких джерел і авторові цієї розвідки. Натомість у документах трапляються повідомлення про “небезпечну хворобу” в Запоріжжі в 1750 р. Так, у лютому 1750 р. в Новосіченському ретраншементі семеро людей померло “от сильного жару и в голове лому и ... под мышкою и на паху и подля пула внутреними шишками, которие ...похожи на

опасную болезнь, называемые бабоны”⁴². Через цей випадок навесні 1750 р. депутації від Війська Запорозького Низового було заборонено їхати до Санкт-Петербурга за жалуванням⁴³. На початку серпня випадки захворювання зафіксовано і в самій Січі: в донесенні із Січі капітана Матвія Миронова до Київської губернської канцелярії від 12 серпня 1750 р. йдеться про те, що “сего августа 3-го числа ... в Запорожской Сечи у стоящаго в Сечи в квартире пограничного лекаря Реткина команды его козаку оказалас опасная болезнь”⁴⁴. У документі, датованому кінцем 1754 р. – початком 1755 р. згадується “бившій (в Січі. – Т. К.) промѣрокъ, чему годов 4”⁴⁵. А в 1760 р., коли поширилися чутки, що в Запоріжжі є випадки захворювань на чуму і Кіш було оточено російськими військовими командами, у Військовій канцелярії чомусь пам’ятали тільки про епідемії 1749 та 1750 рр.: “въ 749 и 750 годѣхъ, по заразѣ, бившей в крепости сѣчевий і протчих мѣстах...единъ карантинъ-де содержался, а проездъ также і Сечь... незаперта была”⁴⁶.

Отже, першу поїздку в Січ Л. Яценка-Зеленського можна з упевненістю віднести до початку 1748 р. Другу ж поїздку, з певним ступенем вірогідності, можна датувати другою половиною 1750 р.

¹ Эварницкий Д. И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 г. – Екатеринбург, 1915. – 106 с.

² Прізвище Зеленський мав прадід матері Луки Яценка – Дарії Василівни.

³ Эварницкий Д. И. Две поездки... – С. 4.

⁴ Андриевский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. (по современным описаниям) // Киевская старина. – 1889 – Т. 6, май. – С. 138–139.

⁵ Див., наприклад, донесення Київської губернської канцелярії в Сенат від 20 січня 1750 р. (Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 2. – С. 1700).

⁶ Эварницкий Д. И. Две поездки... – С. 13.

⁷ Эварницкий Д. И. Две поездки... – С. 14.

⁸ Там само. – С. 102, 103.

- ⁹ Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715 по 1774 г. // ЗООИД. – 1886. – Т. 14. – С. 392, 405, 408, 423; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1482. – Арк. 10 зв., 11, 21, 22 зв., 36 зв., 57.
- ¹⁰ Встановлено за: Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998–2000. – Т. 1–2, а також Архів Коша... – Т. 3 (у друці).
- ¹¹ Донесення від 6 січня 1748 р. (ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1600 арк. 1).
- ¹² ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1602. – Арк. 1.
- ¹³ Мышецкий С. И. История о козаках запорожских, как они издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. – М., 1847. – С. 40.
- ¹⁴ Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1477, 1548, 1579, 1636, 1642.
- ¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 8.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 163.
- ¹⁷ Рябинин-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша в XVIII столітті // Малинова Г. Л., Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский. Материалы к биографии. – Одесса–Київ: Элтон-2–Гратек, 2000. – С. 149, 161.
- ¹⁸ Марко Ус залишався отаманом Кальниболотського куреня і упродовж 1753 р., див. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10052, ч. 2. – Арк. 590 зв., 743.
- ¹⁹ Ці документи повністю опубліковано: Архів Коша... – Т. 1–2, див. через Іменний покажчик.
- ²⁰ Див., наприклад: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10052. – Арк. 590: “а Яцко Безр’ядненко (гайдамака. – Т. К.) перейшов съ кур’їня Титаровского въ кур’їнь Батуриной”.
- ²¹ “Добрими” в Січі вважалися козаки які “через все битие свое въ Войску Запорозьскомъ ни в какомъ подозр’їніи не были и нин’ї никакого на нихъ подозр’їнія не им’їється, но оніе состоянія доброго и честніе люде и в’їри годніе к засв’їдителействованию о своіхъ кур’їннихъ” (ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10052, ч. 2. – Арк. 755 зв.).
- ²² Див. атестати, опубліковані в першому томі “Архіву Коша”.
- ²³ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 21.
- ²⁴ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 134.
- ²⁵ Встановлено за: ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1482. – Арк. 62; спр. 1548. – Арк. 6 зв.; спр. 1288. – Арк. 14 зв.; Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1485, 1516, 1533, 1683.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 2, 14 зв.; до 1746 р. запорізький полковник з військовою командою перебував на р. Єланчик або ж на р. Міус. Паланку на р. Кальміус було засновано у 1746 р., після встановлення кордону між Військом Запорізьким та Військом Донським по р. Кальміус (ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1288. – Арк. 22 зв.; свідчення полковника Леонтія Тарана).

²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1602. – Арк. 1.

²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10052, ч. 2. – Арк. 616.

²⁹ Порівн.: ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1602. – Арк. 1; Эварницкий Д. И. Две поездки... – С. 16; див. також донесення кошового отамана Марка Кіндратова в Київську губернську канцелярію від 23 лютого 1748 р. (Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев ... – С. 424).

³⁰ Публікацію свідчень очевидців про ці вибори див. Андриевский А. Запорожские выборы и порядки ... – С. 137–138; Він же. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 442; Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1779–1784.

³¹ ЦДІАК України. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 924. – Арк. 41.

³² Эварницкий Д. И. Две поездки... – С. 364.

³³ Эварницкий Д. И. Две поездки... – С. 45.

³⁴ Архів Коша .... – Т. 2. – С. 587–588.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 968. – Арк. 5–6; свідчення гайдамаки Грицька Стефанова Босого.

³⁶ Там само. – Арк. 6; ЦДІАК України. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 969. – Арк. 4; свідчення гайдамаки Тишка Іванова Жмуренка.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 968. – Арк. 6.

³⁸ Там само. – Арк. 6; спр. 969. – Арк. 4; спр. 878. – Арк. 69, 160, 288.

³⁹ Эварницкий Д. И. Две поездки... – С. 41.

⁴⁰ Эварницкий Д. И. Две поездки... – С. 103–104.

⁴¹ Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. – СПб., 1898. – С. 311. Упродовж 9 жовтня – 24 листопада у Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі чумою перехворіло 11 чоловік, з них 8 померло (ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10235. – Арк. 19).

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 67. – Арк. 17 зв.

⁴³ Архів Коша ... – Т. 2. – С. 56.

⁴⁴ Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев .... – С. 489.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2; цит. за: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 3 (у друці).

⁴⁶ Там само. – Спр. 86. – Арк. 105; лист Коша до командира Українського ландміліцького корпусу П. Девієра від 29.11.1760 р.; про захворювання на чуму в Запоріжжі у 1749 р. див. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10918.

Національна Академія наук України
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 10

Київ 2005